

MATEUSZ WASILUK, Szkoła Doktorska KUL
ORCID: 0009-0006-4942-9096
matiwas01@o2.pl

BADANIA NAD ROZWOJEM ŚREDNIOWIECZNEJ SIECI PARAFIALNEJ NA ZIEMIACH POLSKICH PO ROKU 1990. PRÓBA PODSUMOWANIA

STRESZCZENIE: Artykuł stanowi próbę podsumowania badań nad rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich po roku 1990. Uwzględnia zarówno dorobek powstały w środowisku historycznym KUL, gdzie prace nad rozwojem sieci parafialnej kolejnych terytoriów były zwykle przedmiotem rozpraw magisterskich, jak i w innych ośrodkach naukowych w Polsce. Na tym tle poruszone są aspekty metodologiczne, mające duże znaczenie dla wyników przeprowadzanych badań. Choć można mówić o wypracowaniu przez dotychczasową naukę podstawowego obrazu procesów rozwoju sieci parafialnej na poszczególnych terenach, to niezwykle istotny okazuje się postulat ponownych badań. Prace ponownie badające sieć parafialną na danym terenie, powstające w drugiej i trzeciej dekadzie XXI w. ukazują możliwości poprawienia lub uściślenia wyników, wypracowanych przez wcześniejszych badaczy.

SŁOWA KLUCZOWE: rozwój sieci parafialnej, średniowiecze, ziemie polskie, stan badań.

THE RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF THE MEDIAEVAL PARISH NETWORK IN POLAND AFTER 1990. THE OUTLINE

ABSTRACT: This article attempts to outline the research on the development of the mediaeval parish network in Poland after 1990. It takes into account both the achievements of the historical community at the Catholic University of Lublin, where work on the development of the parish network in successive territories was usually the subject of master's theses, as well as other academic centres in Poland in which similar research has been conducted. Methodological aspects of great importance for the results of the research have been discussed. Although it can be said that the researchers have so far outlined the processes of parish network development in individual areas, the postulate of further studies proves to be extremely important. Works re-examining the parish network in a given area, written in the second and third decades of the 21st century, show the possibilities of improving or refining the results developed by earlier researchers.

KEYWORDS: development of the parish network, Middle Ages, Polish lands, state of research.

Translated by Joanna Szczepańska-Włoch

Problem rozwoju średniowiecznej sieci parafialnej nie należy aktualnie do najpopularniejszych tematów podejmowanych w polskiej historiografii. Niemniej badania nad tym zagadnieniem posiadają już ponad stuletnią tradycję, której owocem jest wcale pokaźna literatura¹. Jej szczegółowego podsumowania dokonał w 1990 r., w artykule stanowiącym cezurę dla niniejszego opracowania, Eugeniusz Wiśniowski². Rozpoczął on od omówienia badań nad genezą organizacji parafialnej, w których podstawowym problemem okazało się zdefiniowanie samego terminu „parafia”. Bowiern w zależności od tego, czy historycy dostrzegali istotę parafii w aspektach prawno-terytorialnych (np. uposażeniu, ściśle określonym okręgu parafialnym), czy raczej w opiece duszpasterskiej i funkcjonowaniu powstających kościołów, inaczej rozumieli początki parafii i odmiennie umiejscawiali je w czasie³. W drugiej kolejności, historyk omówił badania nad rozwojem sieci parafialnej ze szczególnym uwzględnieniem metody, za pomocą której były one przeprowadzane oraz terytorium, którego dotyczyły⁴. W tych ramach E. Wiśniowski zaznaczył rolę w rozwoju tych badań, jaką w 2. poł. XX w. odegrało środowisko historyczne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁵.

¹ Jako pierwszy badaniami nad organizacją parafialną w Polsce zajął się W. A b r a h a m w opublikowanej po raz pierwszy w 1890 r. pracy *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku* – zob. tamże, wyd. 3, Poznań 1962, s. 190-192. Z kolei w badaniach nad rozwojem sieci parafialnej, w których na początku zainteresowano się Śląskiem, pierwszy tekst opublikował w 1902 r. W. Schulte – zob. E. W i ś n i o w s k i, *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 45 (1990), Sectio F, s. 43, 48.

² E. W i ś n i o w s k i, *Badania nad początkami*, s. 43-55.

³ Zob. tamże, s. 43-48.

⁴ Zob. tamże, s. 48-55.

⁵ W badaniach podejmowanych najpierw w ramach seminarium mediewistycznego Jerzego Kłoczowskiego, a następnie wokół powstałego w 1957 r. Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce kluczową rolę odgrywała specjalna metoda, pozwalająca cofnąć szacowany czas powstania parafii przed pierwszą wzmiankę źródłową o kościele lub duchownym, posługującym w danym kościele. Wykorzystano w niej w szerokim zakresie takie dane, jak: „sytuacja osadnicza, wezwanie kościoła, patronat i związane z nim stosunki własnościowe, materiał architektoniczny, stosunki dziesięcinne, rodzaj i wielkość uposażenia, wielkość i kształt okręgów parafialnych. W postępowaniu badawczym bardzo ważnym elementem stała się kartograficzna analiza okręgów parafialnych” – cyt. za E. W i ś n i o w s k i, *Badania nad początkami*, s. 52. Metodę tę jako pierwszy, lecz bez wykorzystania wszystkich dostępnych elementów, wypracował i zastosował Przemysław Szafran – zob. T e g o ż, *Rozwój średniowiecznej sieci*

Przez ostatnie trzydziestopięćciecie powstał szereg kolejnych opracowań, których omówienie stanowi przedmiot niniejszego artykułu. Celem jednak jest ich przedstawienie również w kontekście środowiska w jakim powstawały, a to obliuguje do szczególnego zainteresowania rozwojem tych badań w środowisku historycznym KUL. Widać w nim bowiem wyraźnie ponadpokoleniową kontynuację tych zainteresowań badawczych. Artykuł skupia się oczywiście również na dorobku wypracowanym w tym samym czasie w innych ośrodkach naukowych, który to stanowi bardzo ważną część wiedzy pozyskanej na temat średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich po roku 1990⁶.

Omówienie wypada zacząć od najstarszego pokolenia historyków, a ściślej od wymienianego już E. Wiśniowskiego, spod którego pióra w 2004 r. wyszła bodaj jedyna synteza problematyki parafii w średniowiecznej Polsce⁷. Zawiera ona kompleksowe spojrzenie na instytucję parafii, poczynając od jej genezy i rozwoju sieci parafialnej, poprzez kler, wiernych, kościoł parafialny aż po zagadnienie szkolnictwa i opieki społecznej, jak również liczne mapy, tabele i zestawienia statystyczne. Pracę tę można zapewne nazwać *opus vitae* autora, biorąc pod uwagę, że stanowi ona w gruncie rzeczy zebranie i podsumowanie badań, jakie prowadził on przez kilka wcześniejszych dziesięcioleci.

parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958, zaś w udoskonalonej i pełnej wersji jest ona dziełem E. Wiśniowskiego – zob. T e g o ż, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 14-25.

⁶ Zasadniczo w pracy przyjęto rozumienie ziem polskich zgodne z granicami Królestwa Polskiego w XIV-XV w. (z uwzględnieniem Prus Królewskich). Niemniej za zasadne uznano również kilkukrotnie wspomnienie o opracowaniach, dotyczących innych terenów – np. o dekanacie Pszczyna, należącym w tym czasie do diecezji krakowskiej, ale niewchodzącym w skład Królestwa Polskiego. W artykule nie uwzględniono z kolei opracowań dotyczących organizacji parafialnej na Śląsku. Jest to podyktowane wielopłaszczyznową odmiennością tego terenu – także w sferze organizacji kościelnej. Problematyka śląskiej organizacji parafialnej doczekała się w ostatnim trzydziestopięćcieciu licznych publikacji, których omówienie może z powodzeniem stanowić postulat dla powstania osobnego tekstu. Tutaj warto przytoczyć artykuł autorstwa Bogdana Klocha, poświęcony sieci parafialnej archiprezbiteratu kozielskiego, w którym autor przytacza zarówno starszą, jak i nowszą literaturę w tym zakresie – zob. B. K l o c h, *Budowa sieci parafialnej archiprezbiteratu kozielskiego (w diecezji wrocławskiej) w średniowieczu*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 8/12 (2016), s. 217-218, przyp. 3.

⁷ E. W i ś n i o w s k i, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.

Pewną niedoskonałością dzieła pozostaje skromne wykorzystanie wyników badań prowadzonych po roku 1990⁸.

W *Parafiach w średniowiecznej Polsce* E. Wiśniowski poświęcił cały pierwszy rozdział zagadnieniu genezy i rozwoju przestrzennego średniowiecznej organizacji parafialnej na terenie Polski. Tak postawiony problem jest oczywiście przedstawiony w większości w sposób ogólny i porównawczy. Dotyczy to zarówno przedstawienia sytuacji w kraju, jak i próby wyciągnięcia wniosków dla polskiej organizacji parafialnej z analizy początków tejże organizacji na sąsiednich terenach Węgier, Czech i Pomorza Zachodniego⁹.

Co bardzo ważne, synteza E. Wiśniowskiego powstała w ramach serii *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, redagowanej przez Jerzego Kłoczowskiego, a mającej na celu przedstawienie dorobku całego pokolenia historyków, skupionych wokół Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce¹⁰. To w ramach tej serii powstała także ceniona monografia S. Litaka *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*¹¹, której autor – choć był przede wszystkim historykiem czasów nowożytnych¹² – także dołożył swoją istotną cegielkę do badań nad średniowieczną siecią parafialną w Polsce.

⁸ Punktem odniesienia do postawienia tego wniosku jest oczywiście przytaczany wyżej artykuł E. Wiśniowskiego o *Badania nad początkami*.

⁹ E. Wiśniowski, *Parafie*, s. 15-56. Na marginesie warto przytoczyć także inny tekst E. Wiśniowskiego o charakterze wyraźnie podsumowującym czy też zbierającym ustaloną wcześniej wiedzę o rozwoju sieci parafialnej i funkcjonowaniu parafii na północnym Mazowszu w diecezji płockiej – zob. Tegoż, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej na północnym Mazowszu do początków XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 13 (1999), s. 21-27.

¹⁰ J. Kłoczowski, *Przedmowa*, [w:] E. Wiśniowski, *Parafie*, s. 5-7.

¹¹ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004. Wartość tej publikacji jest oceniana bardzo wysoko – zob. P. Staniszewski (recenzja), S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, ss. 515, „Nasza Przyszłość”, 105 (2006), s. 335-344.

¹² Warto tu przytoczyć monumentalny *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, wydany w Lublinie w 2006 r., a także wcześniejsze opracowania tego samego autora o podobnym charakterze: S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku. Mapy*, Lublin 1979-1980; Tegoż, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996. Prace te były swego rodzaju podsumowaniem wieloletnich badań S. Litaka i odgrywają także istotną rolę porównawczą w badaniach nad rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej. Okazuje się bowiem, że w niektórych dekanatach

Mowa tu w sposób szczególny o ziemi łukowskiej, której S. Litak poświęcił wiele uwagi. Najpierw w ramach rozprawy magisterskiej poświęconej rozwojowi sieci parafialnej w archidiakonacie radomskim, w granicach którego mieściło się Łukowskie¹³, a następnie już samej ziemi łukowskiej w swoim doktoracie¹⁴. Do badań tych powrócił w roku 2000, publikując artykuł *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII-XVI w.*, w którym podkreślił rolę dynamicznego rozwoju osadnictwa w Łukowskim po unii polsko-litewskiej w Krewie w następującym bezpośrednio po nim rozwoju sieci parafialnej. Rozwoju – jak wynika z wniosków końcowych – przedwcześnie zahamowanego u schyłku XVI wieku w wyniku braku sił społecznych zainteresowanych i będących w stanie sfinansować powstawanie kolejnych parafii¹⁵.

W tym gronie można przytoczyć również czterotomową historię diecezji krakowskiej pióra Bolesława Kumora, w której ostatnim tomie znalazły się treści związane z parafiami oraz rozwojem ich sieci¹⁶.

średniowieczna sieć parafialna uzyskała pełny kształt już w końcu XIV wieku i pozostała niezmieniona aż do okresu rozbiorów. Przykładem jest tutaj dekanat Pleszów w granicach uchwytynych w roku 1325, którego terytorium wraz z częścią terytoriów sąsiednich dekanatów w XVIII wieku należało do dekanatu Proszowice. Liczba parafii wchodzących w skład pierwotnego dekanatu Pleszów pod koniec XIV stulecia (14) nie uległa zmianie. Przybyło jedynie kilka świątyń, zaliczanych przez S. Litaka do grupy „Kościołów filialnych i innych nieparafialnych oraz kaplic publicznych” – por. *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej: MPV), t. 9, *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994, s. 9-10, 29; *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 1, wyd. S. Kuraś, [w:] *Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*, t. 1, Lublin 1965, nr 93-94, s. 144-147; nr 142, s. 248-250 oraz S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego*, s. 250.

¹³ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego do końca XVI wieku*, Lublin 1956 (mps); por.: Tegoż, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania TN KUL”, 9 (1958), s. 102-107.

¹⁴ S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964), z. 2, s. 5-136.

¹⁵ S. Litak, *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII-XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2 (spec.), s. 283-307. Podkreślić należy, iż ze względu na późny rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej i zachowanie dużej części podstawowego materiału źródłowego (akty fundacyjne i erekcyjne) prace S. Litaka wyróżnia wysoka ścisłość i pewność wyników, które w przypadku większości pozostałych prac, mają często w odniesieniu do dużej liczby parafii charakter hipotetyczny. Zwrócił na to uwagę już sam autor – zob. np.: S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej*, s. 9.

¹⁶ B. S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 173-516. Warto pamiętać, że B. Kumor badał struktury administracji terenowej Kościoła przede wszystkim z pozycji teologa; posiadał również magisterium z historii

Fragmenty te, w tym liczne zestawienia tabelaryczne, jak wynika ze szczegółowej analizy dokonanej przez Jacka Chachaję, nie są jednak i nie będą niezbędnym punktem odniesienia w przyszłych badaniach nad tą tematyką¹⁷.

Kolejna grupa prac poświęconych zagadnieniu średniowiecznej sieci parafialnej po roku 1990 jest głównie dziełem autorów, piszących swoje rozprawy magisterskie w ostatniej dekadzie minionego stulecia (z jednym wyjątkiem z początku XXI w.) pod kierunkiem E. Wiśniowskiego. Byli to w kolejności powstawania prac magisterskich: Mariusz Laoudji¹⁸, Leszek Poniewozik¹⁹, Jacek Chachaj²⁰, Elżbieta Gdula²¹, Izabella Main²² oraz Ewa Kacprzak²³. Warto wziąć tu także pod uwagę najnowszą rozprawę magisterską poświęconą rozwojowi średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Kazimierza Wielka *vel* Witów autorstwa Bartłomieja Saładygi. Powstała ona na Uniwersytecie Rzeszowskim pod kierunkiem L. Poniewozika, ucznia E. Wiśniowskiego²⁴.

uzyskane na podstawie rozprawy pt. *Zanik organizacja parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, obronionej w 1957 r. Praca ukazała się drukiem w zmienionej formie – zob. T e g o ż, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „Prawo Kanoniczne”, 5 (1962), nr 3-4, s. 175-231; 6 (1963), nr 1-4, s. 441-532.

¹⁷ J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII wieku. Próba podsumowania*, „Roczniki Humanistyczne”, 56 (2008), z. 2, s. 42-51.

¹⁸ M. Laoudji, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Lelów*, Lublin 1993 (mps).

¹⁹ L. Poniewozik, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Wysocice*, Lublin 1993 (mps); praca została wydana drukiem: T e n ż e, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 43 (1995), z. 2, s. 5-57.

²⁰ J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, Lublin 1994 (mps); praca została wydana drukiem: T e n ż e, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 68 (1997), s. 221-308.

²¹ E. Gdula, *Rozwój sieci parafialnej w Archidiaconacie Krakowskim w latach 1325-1358*, Lublin 1994 (mps).

²² I. Main, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Pszczyna do końca XVIII wieku*, Lublin 1996 (mps); praca została wydana drukiem: T a ż, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Pszczyna do końca XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 45 (1997), z. 2, s. 159-220.

²³ E. Kacprzak, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie jędrzejowskim w średniowieczu*, Lublin 2003 (mps).

²⁴ B. Saładyga, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Kazimierza Wielka vel Witów*, Rzeszów 2023 (mps). Dostęp do tego tekstu uzyskałem dzięki

Na kilka odrębnych uwag zasługuje rozprawa E. Gduli, różniąca się od pozostałych swoim przedmiotem. Jest to bowiem jedyna praca, która zamiast analizy rozwoju sieci parafialnej w konkretnym dekanacie, podejmuje zagadnienie bardziej przekrojowe. Mianowicie rozwój sieci parafialnej w całym archidiaconacie krakowskim, dla którego to tematu podstawowymi źródłami są spisy świętopietrza oraz dziesięciny papieskiej z lat 1325-1358. Tak postawiony problem badawczy okazuje się ze wszech miar pożyteczny. Ukazuje on bowiem dynamikę rozwoju sieci parafialnej we wskazanych zakresie czasowym na szerokim obszarze całego archidiaconatu krakowskiego, a więc łącznie 17 dekanatów²⁵. Jak ustaliła autorka, w badanym okresie liczba parafii archidiaconatu krakowskiego wzrosła z 283 do 378. Przy czym powstało 117 nowych ośrodków parafialnych, spośród których nie wszystkie zdołały przetrwać, a 2 istniejące w roku 1325 nie pełniły już funkcji parafii²⁶. Wyniki badań E. Gduli otwierają także drogę różnego rodzaju analizom porównawczym. Choćby w zakresie wysokości uposażenia, przyrostu liczby parafii w poszczególnych dekanatach czy rozmieszczenia parafii o podwójnej obsadzie plebańskiej. Na przykład w ostatnim przypadku okazuje się, że parafie takie leżą zgrupowane jedynie w części archidiaconatu i to co ciekawe, w części o najstarszej metryce osadniczej²⁷. Można więc postawić tezę, że jest to opracowanie niespotykane czy też wyjątkowo rzadko spotykane w ramach badań nad omawianą problematyką, a przy tym bardzo wartościowe.

uprzejmości dr. Leszka Poniewozika, za co serdecznie dziękuję. Ostatnio została także obroniona rozprawa magisterska autora niniejszego tekstu, poświęcona rozwojowi średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Pleszów, napisana na KUL pod kierunkiem prof. J. Chachaja. Planowana jest publikacja przynajmniej części tych badań.

²⁵ Jest to stan na rok 1358, bowiem liczba dekanatów wzrosła w wyniku podziałów dekanatów uchwytnych w roku 1325 z 14 do 17 – zob. E. G d u l a, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 38-42.

²⁶ Zob. tamże, s. 165-172. Autorka wskazuje na łączną liczbę około 385 kościołów w roku 1358, lecz 7 z nich było prawdopodobnie ośrodkami filialnymi. Niemniej parafie utworzone w okresie objętym badaniami stanowiły niemal 1/4 ogólnej liczby kościołów parafialnych w 1358 r. Co do dwóch kościołów, które przestały pełnić funkcje parafii, E. Gdula zaznacza, że jedna parafia zanikła, a druga utraciła prawa parafialne – zob. tamże, s. 172 oraz przyp. 26-27 na tej samej stronie.

²⁷ Autorka przywołuje także propozycje wyjaśnienia istnienia parafii z podwójną obsadą plebańską w dotychczasowej literaturze. Sama jednak nie zabiera głosu, podkreślając potrzebę dalszych badań w tym zakresie – zob. E. G d u l a, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 178-180 oraz Aneks (mapa 8).

Niewątpliwą stratą jest fakt jego nieopublikowania i w konsekwencji mocno ograniczonej recepcji.

Pozostałe z wymienionych prac magisterskich były realizowane w ujęciu od lat 50-tych formule i w oparciu o metodę, której ostateczny kształt nadał E. Wiśniowski²⁸. W tym miejscu nie wydaje się zasadne referowanie wyników poszczególnych z nich, ale warto pokusić się o wskazanie kilku istotnych elementów wspólnych. Co do zasady, analizowane prace stawiają sobie za cel zbadanie rozwoju sieci parafialnej w ramach dekanatu w jego najwcześniejszych uchwytach źródłowych²⁹. Pozwala to uniknąć wielokrotnego badania tych samych parafii, które na przestrzeni stuleci zmieniały swoją przynależność dekanalną³⁰ i czyni te prace elementem wspólnego wielopokoleniowego wysiłku nacełowanego na ustalenie procesu rozwoju przedrozbiorowej sieci parafialnej w całej diecezji krakowskiej. Oczywiście są to prace z zakresu geografii historycznej, wskutek czego dużą rolę odgrywa w nich analiza badanego terenu pod kątem zalesienia, jakości gleb, występowania rzek i wszelkich innych czynników potencjalnie sprzyjających bądź utrudniających rozwój osadnictwa, a w konsekwencji sieci parafialnej. Opracowania te zawierają każdorazowo szereg map, przedstawiających m. in. przypuszczalny czas powstawania kościołów czy okręgi parafialne dla okresu, dla którego są one możliwe do ustalenia³¹. Naniesienie okręgów parafialnych na mapę

²⁸ Zob. przyp. 5.

²⁹ MPV, t. 1-2, *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. J. P t a ś n i k, 1913. Nieco odmienna pod tym względem jest praca I. Main, ponieważ omawia ona dekanat nieistniejący jeszcze w spisach za lata 1325-1327, a powstały z północnej części dekanatu Oświęcim – zob. T e j ż e, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 174. Cały dekanat oświęcimski był z kolei przedmiotem rozprawy magisterskiej Jerzego Kurzei, która została później również wydana drukiem – zob. J. K u r z e j a, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, Lublin 1975 (mps); T e n ż e, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979), z. 2, s. 15-37.

³⁰ Za przykład – oczywiście jeden z bardzo wielu – mogą posłużyć losy parafii Czulice, która w XIV w. należała do dekanatu pleszowskiego (zob. np. MPV, t. 1, s. 139), w XVI wieku była odnotowywana w dekanacie Witów (zob. *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber retaxationum*), wyd. Z. L e s z c z y Ń s k a - S k r ę t o w a, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 157) podczas gdy dekanat Pleszów nadal istniał w zmienionych granicach (zob. np. *Księga dochodów*, s. 124), zaś w wieku XVIII znajdowała się – jak cały pierwotny dekanat Pleszów – w dekanacie proszowickim (zob. S. L i t a k, *Atlas Kościoła łacińskiego*, s. 138, 250).

³¹ Przeważnie przygotowanie takiego opracowania było możliwe na podstawie *Liber Beneficiorum* Jana Długosza (1470-1480) oraz na podstawie tzw. Wizytacji radiwiłłowskiej (1598). Zupełnie innym przypadkiem był dekanat Pszczyna, który zapewne ze względu na

jest przy tym nie tylko swego rodzaju efektem końcowym danej pracy, ale w myśl metody E. Wiśniowskiego może stanowić przesłankę do tezy o wyodrębnieniu się jakiejś parafii z innej, której okręg został niejako „nadszarpięty” przez objęcie części wsi należących uprzednio do parafii starszej przez okręg parafii nowopowstałej³².

Pozostając przy zagadnieniu metody należy podkreślić za E. Wiśniowskim oraz pozostałymi autorami, że pozwala ona jedynie na przybliżoną datację powstania konkretnych ośrodków kościelnych i umożliwia raczej rozeznanie niż stawianie pewnych wniosków. Te ostatnie byłyby możliwe na podstawie dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii, które w znakomitej większości po prostu się nie zachowały³³. Niemniej już na tym etapie widać różnice pomiędzy poszczególnymi autorami. Jedni, jak na przykład I. Main wykazywali się szczególną ostrożnością, selekcionując jedynie parafie o potencjalnie najstarszej metryce i unikając raczej hipotez na temat dokładniejszego czasu ich powstania³⁴. Po przeciwnej stronie można z kolei umiejscowić pracę M. Laoudjiego, który w przypadku kilku ośrodków kościelnych stawia odważne tezy o ich najpóźniej XI-wiecznej metryce³⁵. Oczywiście ważnym czynnikiem jest za każdym razem swoistość konkretnego terenu, a także zachowanie tzw. przypadkowych wzmianek źródłowych, czy wnioski możliwe do wysnucia na podstawie zachowanego materiału architektonicznego lub badań archeologicznych³⁶.

Czynniki te, choć ze swej natury pomocnicze w analizowanych badaniach, wydają się jednak momentami stanowić utrudnienie interpretacyjne,

odległość od Krakowa oraz przynależność do Śląska, co wiązało m.in. z okresem panowania czeskiego, jest praktycznie nieuchwytny zarówno w *Liber Beneficiorum* J. Długosza, jak i w aktach wizytacyjnych z 1598 r. W takim przypadku I. Main oparł opracowanie kartograficzne okręgów parafialnych badanego dekanatu na podstawie źródeł XVII- i XVIII-wiecznych – zob. I. Main, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 172-173, 177, 218 (mapa).

³² E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 16. Zastosowanie tej przesłanki zob. m. in.: J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 238.

³³ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 14-25; zob. także: J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 222-224; I. Main, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 159-160, 165-166; L. Poniewoziak, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 6-7, 12-13.

³⁴ I. Main, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 179-182.

³⁵ Zob. np.: M. Laoudji, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 59, gdzie autor sugeruje XI-wieczne lub nawet wcześniejsze powstanie ośrodka kościelnego w Lelowie.

³⁶ Zwraca na to uwagę choćby L. Poniewoziak – zob. Tegoż, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 6-9.

którego efektem muszą być pytania o zasadność niektórych elementów metody lub przynajmniej ich zastosowania. Wprowadzony problem najlepiej zilustrować dwoma przykładami, które przedstawiają poniższe tabele.

Tab. 1. Porównanie dwóch wybranych parafii z dekanatu Wysocice³⁷

Nazwa parafii	Giebułtów	Minoga
Czas powstania parafii sugerowany przez autora	XI w.	1. poł. XIII w. (względnie wiek XII)
Pierwsza wzmianka źródłowa	?	1262 r. (wzmianka dotyczy samej miejscowości, a nie parafii)
Uposażenie w 1325 r.	9-9,5 grzywny	22,5 grzywny
Okręg parafialny	5,5 miejscowości w DLB (7,5 w "wizytacji radziwiłłowskiej")	6 miejscowości
Wezwanie kościoła	św. Idzi	?
Inne przesłanki	informacja w <i>Rocznikach</i> J. Długosza o fundacji kościoła w 1086 r., potwierdzona przez odkrycie na terenie Giebułtowa cmentarzyska szkieletowego (charakterystycznego dla chrześcijaństwa) z 2. poł. XI i początku XII w.	dziesięcina kmiecia z 4 całych wsi i części piątej odprowadzana plebanowi w Minodze; duże zaludnienie parafii przytoczone za T. Łado-górskim.

³⁷ Tabela sporządzona na podstawie: L. Poniewozik, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 13-14, 25.

Tabela 2: Porównanie dwóch wybranych parafii z dekanatu Witów³⁸

Nazwa parafii	Witów	Kościelec
Czas powstania parafii sugerowany przez autora	do 1200 r.	1201-1325
Pierwsza wzmianka źródłowa	1325 r. (MPV, I)	1252 r. (wzmianka o wikariuszu z Kościelca w <i>Miracula sancti Stanislai</i>)
Uposażenie w 1325 r.	10 grzywien	20 grzywien
Okręg parafialny	6 miejscowości w DLB (7 w “wizytacji radziwiłłowskiej; (przypuszczalnie wcześniej 9 miejscowości przez wydzielaniem innej parafii)	18 miejscowości w DLB (12 w “wizytacji radziwiłłowskiej”
Wezwanie kościoła	św. Jadwiga (domniemanie o zmianie wezwania)	św. Wojciech
Inne przesłanki	położenie przy szlaku handlowym z Krakowa na Ruś; duża odległość niektórych wsi (6 km) do wsi kościelnej; Dzieśięcina kmiecia z 8 wsi była odprowadzana plebanowi w Witowie; zachowane cmentarzysko chrześcijańskie z XI-XII w.	nazwa wsi, sugerująca na istnienie w niej kościoła; wzmianka o bp. krakowskim Wisławie (pont. 1229-1242), który miał pochodzić z Kościelca i ufundować w nim kamienny kościół.

³⁸ Tabela sporządzona na podstawie: B. Saładyga, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej*, s. 24-26, 28-29.

W obu przypadkach autorzy zdecydowali się na wyodrębnienie kościołów, których powstanie sytuują przed rokiem 1200 od tych, datowanych na lata 1200-1325 – zgodnie z propozycją E. Wiśniowskiego³⁹. Właśnie ten fakt w sposób szczególny uprawnia do przeprowadzenia analizy porównawczej, bowiem pamiętać należy, że najważniejszym celem takiej periodyzacji jest wyodrębnienie najstarszych kościołów na danym terenie⁴⁰. Mniej zasadna byłaby więc analiza ośrodków umieszczonych w tym samym przedziale czasowym.

Kluczowymi przesłankami do wczesnego datowania kościołów w Giebułtowie i Witowie są odkrycia archeologiczne lub przypadkowe wzmianki źródłowe⁴¹. Kiedy jednak zestawia się ze sobą zasadnicze elementy metody, takie jak uposażenie, okręgi parafialne czy stosunki dziesięcinne porównywanych parafii zrodzić się muszą kolejne pytania. Jeżeli bowiem parafie o dwukrotnie wyższym uposażeniu i zbliżonym lub znacznie większym okręgu parafialnym miałyby być parafiami młodszymi, to być może zawodna jest sama metoda. Tej jednak, w jej ogólnych ramach, bronią rezultaty badań, co ukazuje weryfikacja przesłanki jaką jest wysokość uposażenia. Choć potrzebna jest każdorazowa ostrożność, przeprowadzone dotąd badania potwierdzają regułę, że parafie starsze cieszyły się uposażeniem wyższym od parafii młodszych – oczywiście w ramach tej samej nadrzędnej jednostki kościelnej⁴². Być może więc, mając ciągle na uwadze swoistość każdego

³⁹ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 52-85.

⁴⁰ Por. tamże, s. 56.

⁴¹ W przypadku przedstawionym w Tabeli 1 nie bez znaczenia wydaje się także wezwanie kościoła – św. Idzi. Niemniej wnioskowanie na podstawie wezwania jest obarczone dużym ryzykiem, na co uczuła L. Poniewozik w innym miejscu, wskazując, że wezwanie może być „czynnikiem, który nie sprzeciwia się wczesnej dacie [...]” – T e g o Ź, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 26.

⁴² Z jednej strony – jak wykazał E. Wiśniowski – z reguły parafie powstałe przed rokiem 1200 (na taką datację pozwalają materiały architektoniczne i źródła pisane) mają uposażenie wyższe od średniej w swoim dekanacie lub archidiakonacie. Autor podkreśla przy tym, że należy zachowywać ostrożność, bowiem zdarzają się przypadki odwrotne – zob. E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 19-23. Z drugiej zaś strony – jak wykazała E. Gdula – wszystkie parafie powstałe na terenie archidiakonatu krakowskiego w latach 1325-1358 cechowały się uposażeniem znacznie niższym niż średnia w dekanacie, w którym zostały utworzone – zob. E. Gdula, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 176-178. Powyższa argumentacja stanowi też niewątpliwe uzasadnienie dla samego faktu obliczania średniej wartości uposażenia w dekanacie. Zastosowanie tej praktyki w omawianych pracach magisterskich budzi jednak pewne

analizowanego przypadku, właściwym byłoby wcześniejsze datowanie niektórych parafii i – zachowując powyższe przykłady – konsekwentne przypisanie zarówno Minodze, jak i Kościelcowi maksymalnie XII-wiecznej metryki⁴³. Z drugiej strony, przykłady te mogą zdradzać szerszy problem w postaci pewnej odmienności rozwoju struktur kościelnych na terenach pobliskich Krakowowi, charakteryzujących się starszą metryką osadniczą⁴⁴.

Śpośród omówionej grupy siedmiu autorów prac magisterskich obronionych w latach 1993-2023, jak dotąd jedynie dwóch kontynuowało i kontynuuje swoje zainteresowania badawcze skupione wokół szeroko pojętego zagadnienia rozwoju średniowiecznej sieci parafialnej. Są to J. Chachaj oraz L. Poniewozik.

Pierwszy z nich poświęcił wiele uwagi strukturom terytorialnym Kościoła katolickiego w archidiecezji lubelskiej. Efektem tych prac jest nie tylko dostrzeżenie wielu braków i błędów w podstawowej po dzień dzisiejszy rozprawie P. Szafrana pt. *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*⁴⁵, ale również liczne propozycje

wątpliwości. Chodzi tutaj o sytuacje, w których średnia dekanalna oraz porównywane z nią uposażenie są niemal identyczne, a mimo to figurują jako przesłanka np. za wczesną metryką danej parafii. Z jednej strony taka praktyka nie wydaje się przekonywująca z racji na podkreślane wyżej ryzyko błędu, jakie towarzyszy siłą rzeczy samej metodzie oraz warunki średniowieczne, do których się ona odnosi, z drugiej zaś, niweluje ona ogromne różnice w wysokościach uposażeń, zaliczając zarówno uposażenie kilkukrotnie przewyższające średnią, jak i takie ledwo ją przekraczające za przesłanki umożliwiające wczesne datowanie danego ośrodka kościelnego (analogicznie wygląda sytuacja ze średnią wielkością okręgu parafialnego) – por. m. in.: J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 227-229 i nast.; L. Poniewozik, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 13-15 i nast.

⁴³ Nota bene, postulat ten znalazłby oparcie w poglądzie E. Wiśniewskiego, mówiącym o zbyt niskich szacunkach co do liczby parafii czy też ośrodków kościelnych w XII-wiecznej Polsce – zob. E. Wiśniewski, *Parafie*, s. 28-34.

⁴⁴ Za przykład można tu także podać znajdującą się w średniowiecznym dekanacie Pleszów parafię w Luborzycy. Mimo silnych przesłanek sugerujących powstanie tego ośrodka kościelnego przed rokiem 1200 (jak choćby szacowane na aż 46 grzywien uposażenie, będące najwyższym w dekanacie – zob. MPV, t. 1, s. 139-141), piętnasto- i szesnastowieczne redakcje *Katalogów biskupów krakowskich* zgodnie podają biskupa krakowskiego Iwonę Odrowąża (pont. 1218-1229) jako fundatora i donatora tego kościoła – por. *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, seria 2, t. 10, cz. 2, Warszawa 1974, s. 59, 92, 112, 304.

⁴⁵ Por. przyp. 5.

poprawek i uzupełnień⁴⁶. Co szczególnie ważne w kontekście dalszej części niniejszego tekstu, autor stawia wskutek przeprowadzonych badań tezę o konieczności weryfikacji istniejących już prac poświęconych rozwojowi sieci parafialnej⁴⁷. Spod pióra J. Chachaja wyszły również dwa artykuły poświęcone powstaniu organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej⁴⁸. Choć temat ten nie jest tożsamy z problematyką rozwoju sieci parafialnej, to zasługuje na przytoczenie ze względu na swoje znaczenie w kontekście dyskusji nad początkami parafii, a więc także sieci parafialnej. Autor stawia bowiem tezę o podziale archidiakonatu krakowskiego na dekanaty przez biskupa Gedkę pomiędzy 1166 a 1173 r.⁴⁹. Jak zauważył L. Poniewozik, przyjęcie tego wniosku może przemawiać za odpowiednio wcześniejszym istnieniem sieci parafialnej, ponieważ „w innym [...] przypadku tworzenie jednostek terytorialnych nadzorujących funkcjonowanie parafii nie miałyby sensu”⁵⁰.

Z kolei w 2008 r. ukazał się artykuł tego samego autora, podejmujący próbę podsumowania wiedzy na temat rozwoju sieci parafialnej oraz źródeł organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII w. Tekst stanowi w dużej mierze krytyczne zreferowanie literatury z lat 1998-2008, w której pojawiały się wskazane wątki.

⁴⁶ J. Chachaj, *Bliżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakonat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012, s. 77-102, 263-300. W rozprawie tej J. Chachaj porusza problematykę struktur terytorialnych kościoła nieco na marginesie głównych rozważań, których celem jest ukazanie obrazu socjologicznego archidiakonatu lubelskiego w XV i XVI stuleciu - zob. tamże, s. 15-16. Bezpośrednio problematyki rozwoju sieci parafialnej archidiakonatu lubelskiego oraz potrzeby korekty dużej części ustaleń P. Szafrana dotyczą osobne artykuły: J. Chachaj, *Najstarsze kościoły lubelskie*, [w:] *Ziemia – człowiek – sztuka. Interdyscyplinarne studia nad ziemią. Archeologia, historia, kultura, sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 375-412; Tenże, *The development of the parish network in the archdeaconry of Lublin until the end of the 16th century. The current state of research*, „ABMK”, 112 (2019), s. 113-136.

⁴⁷ Z konieczności tej wyłącza jedynie opracowania S. Litaka poświęcone ziemi łukowskiej - zob. J. Chachaj, *The development of the parish network*, s. 133.

⁴⁸ J. Chachaj, *Powstanie dekanatów w archidiakonacie krakowskim*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11-12 (1997), s. 9-20; Tenże, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „ABMK”, 71 (1999), s. 379-387.

⁴⁹ Zob. np. J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna*, s. 386.

⁵⁰ L. Poniewozik, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznej Polsce – wybrane problemy i propozycje rozwiązań*, [w:] *Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu*, red. T. Grabarczyk, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 172.

Szczególnie dużo miejsca poświęcono *Dziatom diecezji krakowskiej do roku 1795* autorstwa B. Kumora, o czym była już mowa wyżej⁵¹.

Zupełnie innego rodzaju podsumowania tej problematyki badawczej dokonał L. Poniewozik. W materiałach pokonferencyjnych, wydanych w związku z III Kongresem Mediewistów Polskich, który odbył się w Łodzi we wrześniu 2008 r., ukazał się jego artykuł pt. *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznej Polsce – wybrane problemy i propozycje rozwiązań*. Opracowanie to stanowi z jednej strony niezwykle rzadką w ostatnich dekadach próbę zabrania głosu w dyskusji nad początkami organizacji parafialnej w Polsce, w której autor opowiada się za jej wczesnym wykształceniem⁵². Z drugiej zaś podejmuje wątek metodologiczny, wskazując na potrzebę wypracowania nowych elementów, umożliwiających rozszerzenie stosowanej od lat 60. XX w. metody. W tym kontekście autor poświęcił najwięcej miejsca postulatowi pogłębienia badań nad zależnością pomiędzy okręgami parafialnymi a okręgami uposażeniowymi, których nie ułatwia przeważnie późna (XV- lub XVI-wieczna) baza źródłowa⁵³. Trop ten, na przykładzie parafii w Dobrowodzie w dekanacie Kije (dla której zachowała się kopia aktu fundacyjnego i erekcyjnego z 1345 r.), podjął już wcześniej Piotr Plisiecki, także będący jednym z uczniów E. Wiśniowskiego⁵⁴.

⁵¹ J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej*, s. 31-53; por. przyp. 17.

⁵² Z pozycji archeologa wypowiadała się w tym temacie Zofia Kurnatowska – zob. Tejże, *Początki organizacji parafialnej w Wielkopolsce. Głos archeologa*, [w:] *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, K. Latyński, Poznań 1998, s. 47-54; oraz Tejże, *Początki organizacji parafialnej polskiego Kościoła*, [w:] *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej. Gniezno 21-24 września 2006 roku*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 37-48.

⁵³ L. Poniewozik, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznej Polsce*, s. 169-186. L. Poniewozik jest także autorem artykułu poświęconego lukom w *Liber Beneficiorum* Jana Długosza oraz możliwościom ich uzupełnienia. Jest to cenne opracowanie źródłoznawcze, zawierające szereg wskazówek możliwych do wykorzystania przy badaniach nad rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej w diecezji krakowskiej, dla których dzieło Długosza jest źródłem podstawowym – zob. Te go ż, *Obraz parafii małopolskich w świetle Liber Beneficiorum Jana Długosza. Luki i wybrane możliwości uzupełnienia*, „ABMK”, 108 (2017), s. 237-271.

⁵⁴ P. Plisiecki, *Z badań nad siecią parafialną i dziesięciną. Przykład parafii w Dobrowodzie*, „Teka Komisji Historycznej”, 1 (2004), s. 5-22. Warto także pamiętać

Jak łatwo zauważyć, historycy związani z KUL skupiali się w swoich badaniach w większości na terytorium diecezji krakowskiej⁵⁵. Warto więc właśnie od tego terenu rozpocząć przegląd prac powstałych poza tym środowiskiem. Co ciekawe, podejmują one problematykę rozwoju sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej oraz dekanacie zatorskim, a więc na obszarach przebadanych uprzednio przez lubelskich historyków⁵⁶. Przykład ponownego opracowania rozwoju sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej, jakiego dokonał Marcin Grabkowski⁵⁷ potwierdza spostrzeżenia J. Chachaja sformułowane w wyniku prac nad archidiaconatem lubelskim, mówiące o potrzebie podejmowania ponownych badań nad opracowanymi już przed wielu laty terenami⁵⁸. Krakowskiemu badaczowi udało się w kilku miejscach poprawić błędy, jakie znalazł w pracy B. Rzewuskiej-Kurzej⁵⁹, a w innych uściślić jej ustalenia⁶⁰. Za dużą wartość tego opracowania można z pewnością uznać tabelaryczne zestawienie okręgów parafialnych na terenie całej prepozytury. Jednocześnie przesadzony wydaje się ogólny wniosek

o innej pracy tego autora pt. *The Parochial Network and the Tithes System in the Medieval Diocese Cracow*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, red. N. Kruppa, L. Zygmier, Göttingen 2008, s. 223-234.

⁵⁵ Jak zauważył L. Poniewozik, był to w dużej mierze rezultat specyfiki bazy źródłowej tej diecezji i korzystania z wypracowanej w oparciu o nią metody – zob. Tegoż, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznej Polsce*, s. 174.

⁵⁶ Por. B. Rzewuska-Kurzeja, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przyszłość”, 59 (1983), s. 69-96 (artykuł ten został wydany na podstawie pracy magisterskiej B. Rzewuskiej-Kurzej pt. *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej*, obronionej w 1975 r.). Dekanatem Zator zajmował się J. Chachaj – por. przyp. 20. W niniejszym artykule nie wzięto pod uwagę pracy Jacka Laberscheka poświęconej rozwojowi sieci parafialnej w dekanacie Lelów ze względu na jej ukazanie się przed rokiem 1990. Co jednak ważne, ukazała się ona na kilka lat przed opracowaniem tego samego terenu na KUL – zob. J. Laberschek, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, [w:] *Księga jubileuszowa stulecia diecezji kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 231-246; por. przyp. 18 (praca M. Laoudjiego).

⁵⁷ M. Grabkowski, *Kształtowanie się sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w czasach średniowiecza*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, 12 (2012), s. 77-109.

⁵⁸ Zob. wyżej.

⁵⁹ Zob. np.: M. Grabkowski, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 84-85 oraz przyp. 62 i 70 na tych samych stronach.

⁶⁰ Por. np. B. Rzewuska-Kurzeja, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 86-87 i M. Grabkowski, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 81.

M. Grabkowskiego, zarzucający autorce wcześniejszego opracowania, że „[...] wielokrotnie nie skonfrontowała zebranych wiadomości w wynikami badań z różnych dziedzin, przez co nie ustrzegła się błędów merytorycznych oraz niewłaściwych interpretacji przekazów pisemnych”⁶¹.

Równie ważne są studia Jerzego Rajmana z Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, który podjął się ponownego przebadania rozwoju sieci parafialnej w ziemi zatorskiej, stanowiącej część terytorium najwcześniej uchwytnego źródłowo dekanatu Zator⁶². Inna postawa metodologiczna, skoncentrowana przede wszystkim na wykorzystaniu liczniej zgromadzonych informacji płynących z tzw. przypadkowych wzmianek źródłowych, pozwoliła autorowi w przekonujący sposób skorygować niektóre tezy, zaproponowane uprzednio przez J. Chachaję⁶³. Szczególnie ważną informacją dla przyszłych badań nad rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej jest ukazana przez J. Rajmana możliwość dotarcia do szerszej bazy źródłowej. Potwierdza to także zasadność ponownej analizy przebadanych już wcześniej terenów, ukazując oczywistą przecież różnicę między możliwościami stojącymi przed doświadczonym historykiem a młodym badaczem, publikującym swą rozprawę magisterską⁶⁴.

⁶¹ M. Grabkowski, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 109. Część błędów B. Rzewuskiej-Kurzei jest oczywista (zob. przyp. 59), lecz warto pamiętać, iż biorąc przykładowo pod uwagę jej ustalenia odnoszące się do parafii powstałych przed rokiem 1326 i zakładając jako granicę zgodności pomiędzy autorami okres 50 lat (przeważnie podawany w ramach hipotetycznych wszak ustaleń badawczych) okaże się, że na 17 parafii wymienionych przez B. Rzewuską-Kurzeję w przynajmniej 13 przypadkach (a więc w ok. 75%) pokrywają się one z propozycjami M. Grabkowskiego.

⁶² J. Rajman, *Najstarsze kościoły ziemi zatorskiej na tle wykazu parafii dekanatu zatorskiego z lat 1325-1327*, „Rocznik Spytkowicki”, 2 (2023), s. 26-47; Tenże, *Rozwój sieci parafialnej w ziemi zatorskiej w okresie od ok. 1326 do ok. 1378 r.*, „Rocznik Spytkowicki”, 3 (2024), s. 7-25.

⁶³ Dobrym materiałem porównawczym są wnioski obu autorów co do ośrodków kościelnych w Mucharzu, Zatorze i Spytkowicach. W przypadku Zatora i Spytkowic można mówić także o innej propozycji datacji, natomiast szczególnie ważna jest kwestia odmiennej, szerszej u J. Rajmana bazy źródłowej. Widać to np. przy parafii Zator, gdzie J. Chachaj wskazuje wezwanie kościoła – św. Jerzy – dopiero na podstawie tzw. wizytacji radziwiłowskiej, zaś J. Rajman przytacza dokument z 1465 r. poświadczający tę informację – por. J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 231-232, 236, 239-241 oraz J. Rajman, *Najstarsze kościoły*, s. 31-37.

⁶⁴ Dotyczy to niemal wszystkich prac nad rozwojem sieci parafialnej na konkretnych terenach, prowadzonych w środowisku KUL zarówno przed, jak i po roku 1990.

Powstał także szereg prac poświęconych rozwojowi sieci parafialnej na innych terenach. Mowa tu o archidiakonatach uniejowskim⁶⁵ i łęczyckim⁶⁶ w archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezjach chełmińskiej⁶⁷ i przemyskiej⁶⁸, współczesnej diecezji kieleckiej⁶⁹, a także Podlasiu⁷⁰ oraz ziemiach brzeskiej⁷¹ i chełmskiej⁷².

Opracowań doczekały się w ostatnim trzydziestopięcioleciu także sieci parafialne kolejnych miast: Gdańska⁷³, Włocławka⁷⁴ i Torunia⁷⁵.

⁶⁵ M. Róžański, *Sieć parafialna w archidiakonacie uniejowskim w świetle Liber Beneficiorum Jana Łaskiego*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 8 (1999), s. 379-393. Ten sam autor w innym artykule kontynuował swoje rozważania na temat archidiakonatu uniejowskiego, czyniąc z XVI-wiecznego źródła swój punkt wyjścia – zob. Tenże, *Rozwój sieci parafialnej w archidiakonacie uniejowskim od Liber Beneficiorum do 1795 r.*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 9 (2000), s. 287-294.

⁶⁶ M. Róžański, *Sieć parafialna w archidiakonacie łęczyckim w okresie staropolskim*, „Colloquia Theologica Adalbertina. Biblica, Patristica et Historica”, 5/15 (2004), s. 53-65.

⁶⁷ W. Rozyński, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000 („Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 89 (2000), z. 2).

⁶⁸ G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013; Tenże, *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV-XXI w.*, Przemyśl 2020.

⁶⁹ P. Kardys, *Parafie w średniowieczu na obszarze obecnej diecezji kieleckiej. Stan i perspektywy badań*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, 13 (2014), s. 49-68.

⁷⁰ T. Jaszczołt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kiełtliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 14-52.

⁷¹ Tenże, *Kościół katolickie w powiatach brzeskim, kamienieckim i kobryńskim do roku 1566*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościół Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 73-105.

⁷² W. Czarniecki, *Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej od początku XVII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2, s. 29-89. Praca ta omawia interesujący teren, na którym budowa łacińskiej sieci kościelnej od XIV w. napotykała istniejącą już od dawna prawosławną sieć parafialną. Nadmienić należy jeszcze dwie prace niepoświęcone wprost rozwojowi sieci parafialnej, ale zawierające w swojej treści takie fragmenty: Cz. Brodzicki, *Kościół i parafie ziemi wiskiej i łomżyńskiej do 1529 r.*, Warszawa 2003; J. Malinowska, *Studia osadnicze na obszarze powiatu brzezińskiego do połowy XVI wieku*, Toruń 2002, s. 103-119.

⁷³ A. Kobus, *Organizacja parafialna Kościoła katolickiego w Gdańsku od średniowiecza do utworzenia administracji apostolskiej w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Nasza Przyszłość”, 123 (2015), s. 71-92.

⁷⁴ H. Witczak, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej we Włocławku*, „Studia Włocławskie”, 17 (2015), s. 383-408.

W każdym przypadku jest to opis rozwoju sieci parafialnej miasta od średniowiecza do XX lub nawet XXI w.⁷⁶

Dokonano też kilku przeglądów i podsumowań badań. W mniejszej skali, ponieważ dotyczącej wyłącznie archidiakonatu pomorskiego w diecezji włocławskiej próbę przedstawienia stanu badań podjął Dariusz Kołodziejski⁷⁷. W skali ogólnopolskiej zagadnienie to zostało poruszone w ramach szerszego ujęcia poświęconego strukturalizmowi kościelnemu i duchowieństwu w średniowiecznej Polsce przez toruńskiego historyka Andrzeja Radziwińskiego⁷⁸. Inny, bardzo ważny przegląd badań nad problematyką parafii w średniowiecznej Polsce został opublikowany w języku niemieckim przez Leszka Zygnera. Autor przedstawia zarówno dyskusję nad początkami parafii, jak i badania nad rozwojem sieci parafialnej na poszczególnych terenach oraz inne zagadnienia podejmowane wokół problematyki parafialnej, takie jak np. liczba duchowieństwa czy szkoły parafialne. Dodatkowo, imponująca ilość zebranej literatury przedmiotu każe traktować artykuł L. Zygnera jako podstawowy dla orientacji w poruszonym zagadnieniu⁷⁹.

⁷⁵ W. Rozyński, *Rozwój sieci parafialnej w Toruniu od średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Toruń. Miasto wielu wyznań*, red. J. Kłaczek, P. Oliński, W. Rozyński, Toruń 2017, s. 17-32.

⁷⁶ W podobnym zamyśle został również opracowany rozwój sieci parafialnej w Łodzi, jednak w mieście tym od XIV w. istniała tylko jedna parafia. Powstanie kolejnych ośmiu opisanych w artykule parafii było dopiero efektem dynamicznego rozwoju miasta w okresie rewolucji przemysłowej – zob. S. Grad, *Rozwój sieci parafialnej w Łodzi przed powstaniem diecezji łódzkiej*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 7 (1998), s. 293-306. Na marginesie warto nadmienić również uchwycenie średniowiecznej sieci parafialnej Krakowa przez Andrzeja Niewińskiego z KUL, choć nie stanowiło to głównego przedmiotu jego badań – zob. Tegoż, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004, szczególnie s. 159-175.

⁷⁷ D. Kołodziejski, *Stan i potrzeby badań nad siecią parafialną archidiakonatu pomorskiego diecezji włocławskiej w średniowieczu*, [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 153-160.

⁷⁸ A. Radziwiński, *Badania nad strukturami kościelnymi i duchowieństwem w Polsce średniowiecznej. Zarys problematyki*, [w:] *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2001, s. 67-98 (badania nad parafiami i rozwojem sieci parafialnej są przedstawione krótko na s. 88-91).

⁷⁹ L. Zyger, *Die Pfarrei im mittelalterlichen Polen. Ein Forschungsüberblick*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, red. N. Kruppa, L. Zyger, Göttingen 2008, s. 67-82.

Z całą pewnością można uznać omawiany okres za ważny dla rozwoju badań nad średniowieczną siecią parafialną. Powstało wiele nowych studiów, z jednej strony mających na celu poznanie struktur parafialnych na kolejnych terenach, z drugiej o innym charakterze, w tym podsumowujących. Pojawiły się także ważne postulaty weryfikacji przeprowadzanych wcześniej badań i zaktualizowania części zawartych w nich tez. W tym kontekście na podkreślenie zasługuje rola prac powstałych poza środowiskiem KUL. Niektóre z nich, wykorzystując elementy metody zaprezentowanej w pełnym kształcie przez E. Wiśniowskiego, ale – jak się wydaje – traktując ją raczej pomocniczo i nie czyniąc z niej podstawowego punktu odniesienia, dają rodzaj nowej perspektywy i szansę na uściślenie czy korektę wyników na uprzednio przebadanych terenach. Niemniej nie należy liczyć na rezultaty rewolucyjne, burzące wcześniejszy obraz rozwoju sieci parafialnej na danym terenie, a szybciej na dołożenie lub zamienienie kolejnych cegiełek w gmachu już istniejącym i posiadającym solidną raczej konstrukcję. Pokazują to dobrze przykłady prepozytury kieleckiej i dekanatu Zator.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1-2, *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. J. Ptaśnik, 1913.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9, *Acta Camerae Apostolicae*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994.
- Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, seria 2, t. 10, cz. 2, Warszawa 1974.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber relaxationum*), wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 1, wyd. S. Kuraś, [w:] *Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*, t. 1, Lublin 1965.

Opracowania

- Abraham W. *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, wyd. 3, Poznań 1962.
- Brodzicki Cz., *Kościoły i parafie ziemi wiskiej i łomżyńskiej do 1529 r.*, Warszawa 2003.
- Chachaj J., *Blżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakonat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012.
- Chachaj J., *Najstarsze kościoły lubelskie*, w: *Ziemia – człowiek – sztuka. Interdyscyplinarne studia nad ziemią. Archeologia, historia, kultura, sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 375-412.
- Chachaj J., *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „ABMK”, 71 (1999), s. 379-387.
- Chachaj J., *Powstanie dekanatów w archidiakonacie krakowskim*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11-12 (1997), s. 9-20.
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII wieku. Próba podsumowania*, „Roczniki Humanistyczne”, 56 (2008), z. 2, s. 31-53.
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, Lublin 1994 (mps).
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „ABMK”, 68 (1997), s. 221-308.
- Chachaj J., *The development of the parish network in the archdeaconry of Lublin until the end of the 16th century. The current state of research*, „ABMK”, 112 (2019), s. 113-136.
- Czarnecki W., *Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2, s. 29-89.
- Gdula E., *Rozwój sieci parafialnej w Archidiakonacie Krakowskim w latach 1325-1358*, Lublin 1994 (mps).

- Grabkowski M., *Kształtowanie się sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w czasach średniowiecza*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*”, 12 (2012), s. 77-109.
- Grad S., *Rozwój sieci parafialnej w Łodzi przed powstaniem diecezji łódzkiej*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*”, 7 (1998), s. 293-306.
- Jaszczołt T., *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 14-52.
- Jaszczołt T., *Kościół katolicki w powiatach brzeskim, kamienieckim i kobryńskim do roku 1566*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 73-105.
- Kacprzak E., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie jędrzejowskim w średniowieczu*, Lublin 2003 (mps).
- Kardyś P., *Parafie w średniowieczu na obszarze obecnej diecezji kieleckiej. Stan i perspektywy badań*, „*Kieleckie Studia Teologiczne*”, 13 (2014), s. 49-68.
- Klebowicz G., *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVI wieku*, Lublin 2013.
- Klebowicz G., *Parafie i wspólnoty zakonne (archi)diecezji przemyskiej XIV-XVI w.*, Przemyśl 2020.
- Kloch B., *Budowa sieci parafialnej archiprezbiteratu kozielskiego (w diecezji wrocławskiej) w średniowieczu*, „*Średniowiecze Polskie i Powszechne*”, 8/12 (2016), s. 216-239.
- Kłoczowski J., *Przedmowa*, [w:] E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, s. 5-7.
- Kobus A., *Organizacja parafialna Kościoła katolickiego w Gdańsku od średniowiecza do utworzenia administracji apostolskiej w Wolnym Mieście Gdańsku*, „*Nasza Przeszłość*”, 123 (2015), s. 71-92.
- Kołodziejewski D., *Stan i potrzeby badań nad siecią parafialną archidiakonatu pomorskiego diecezji wrocławskiej w średniowieczu*, [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 153-160.
- Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002.
- Kumor B., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „*Prawo Kanoniczne*”, 5 (1962), nr 3-4, s. 175-231.
- Kumor B., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „*Prawo Kanoniczne*” 6 (1963), nr 1-4, s. 441-532.
- Kumor B., *Zanik organizacja parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, Lublin 1957 (mps).

- Kurnatowska Z., *Początki organizacji parafialnej polskiego Kościoła*, [w:] *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej, Gniezno 21-24 września 2006 roku*, red. J. Dobosz, Poznań 2009, s. 37-48.
- Kurnatowska Z., *Początki organizacji parafialnej w Wielkopolsce. Głos archeologa*, [w:] *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, red. F. Lenort, K. Łatyński, Poznań 1998, s. 47-54.
- Kurzeja J., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, Lublin 1975 (mps).
- Kurzeja J., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27 (1979), z. 2, s. 15-37.
- Laberschek J., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.*, [w:] *Księga jubileuszowa stulecia diecezji kieleckiej (1883-1983)*, Kielce 1986, s. 231-246.
- Laoudji M., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Lelów*, Lublin 1993 (mps).
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964), z. 2, s. 5-136.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Litak S., *Powstanie organizacji parafialnej a rozwój osadnictwa w ziemi łukowskiej XII-XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2 (spec.), s. 283-307.
- Litak S., *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego do końca XVI wieku*, Lublin 1956 (mps).
- Litak S., *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania TN KUL”, 9 (1958), s. 102-107.
- Litak S., *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku. Mapy*, Lublin 1979-1980.
- Main I., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Pszczyzna do końca XVIII wieku*, Lublin 1996 (mps).
- Main I., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Pszczyzna do końca XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 45 (1997), z. 2, s. 159-220.
- Malinowska J., *Studia osadnicze na obszarze powiatu brzezińskiego do połowy XVI wieku*, Toruń 2002.
- Niewiński A., *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004.

- Plisiecki P., *The Parochial Network and the Tithes System in the Medieval Diocese Cracow*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, red. N. Kruppa, L. Zygmier, Göttingen 2008, s. 223-234.
- Plisiecki P., *Z badań nad siecią parafialną i dziesięciną. Przykład parafii w Dobrowodzie*, „Teka Komisji Historycznej”, 1 (2004), s. 5-22.
- Poniewozik L., *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, 43 (1995), z. 2, s. 5-57.
- Poniewozik L., *Obraz parafii małopolskich w świetle Liber Beneficiorum Jana Długosza. Luki i wybrane możliwości uzupełnienia*, „ABMK”, 108 (2017), s. 237-271.
- Poniewozik L., *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznej Polsce – wybrane problemy i propozycje rozwiązań*, [w:] *Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu*, red. T. Grabarczyk, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 169-186.
- Poniewozik L., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Wysocice*, Lublin 1993 (mps).
- Radziwiński A., *Badania nad strukturami kościelnymi i duchowieństwem w Polsce średniowiecznej. Zarys problematyki*, [w:] *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2001, s. 67-98.
- Rajman J., *Najstarsze kościoły ziemi zatorskiej na tle wykazu parafii dekanatu zatorskiego z lat 1325-1327*, „Rocznik Spytkowski”, 2 (2023), s. 26-47.
- Rajman J., *Rozwój sieci parafialnej w ziemi zatorskiej w okresie od ok. 1326 do ok. 1378 r.*, „Rocznik Spytkowski”, 3 (2024), s. 7-25.
- Rozynkowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000 („Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 89 (2000), z. 2).
- Rozynkowski W., *Rozwój sieci parafialnej w Toruniu od średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Toruń. Miasto wielu wyznań*, red. J. Kłaczek, P. Oliński, W. Rozynkowski, Toruń 2017, s. 17-32.
- Różański M., *Rozwój sieci parafialnej w archidiecezji łódzkiej od Liber Beneficiorum do 1795 r.*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 9 (2000), s. 287-294.
- Różański M., *Sieć parafialna w archidiecezji łódzkiej w okresie staropolskim*, „Colloquia Theologica Adalbertina. Biblica, Patristica et Historica”, 5/15 (2004), s. 53-65.
- Różański M., *Sieć parafialna w archidiecezji łódzkiej w świetle Liber Beneficiorum Jana Łaskiego*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 8 (1999), s. 379-393.
- Rzewuska-Kurzeja B., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przyszłość”, 59 (1983), s. 69-96.

- Rzewuska-Kurzeja B., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej*, Lublin 1975 (mps).
- Śaladyga B., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Kazimierza Wielka vel Witów*, Rzeszów 2023 (mps).
- Staniszewski P. (recenzja), S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, ss. 515, „Nasza Przyszłość”, 105 (2006), s. 335-344.
- Szafran P., *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958.
- Wiśniowski E., *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, „Annales UMCS”, 45 (1990), Sectio F, s. 43-55.
- Wiśniowski E., *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004.
- Wiśniowski E., *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej na północnym Mazowszu do początków XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 13 (1999), s. 21-27.
- Wiśniowski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.
- Witczak H., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej we Włocławku*, „Studia Włocławskie”, 17 (2015), s. 383-408.
- Zygner L., *Die Pfarrei im mittelalterlichen Polen. Ein Forschungsüberblick*, [w:] *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, red. N. Kruppa, L. Zygnier, Göttingen 2008, s. 67-82.
-

MATEUSZ WASILUK – mgr, doktorant w Szkole Doktorskiej KUL. Główne zainteresowania badawcze: struktury administracji terytorialnej Kościoła katolickiego w Polsce, szczególnie w średniowiecznej diecezji krakowskiej; metodologia badań oraz dorobek historiografii w tym zakresie.

